

Újabb lépés a római közjog újrafelfedezéséhez Magyarországon

Pókecz Kovács Attila: A principátus közjoga (Kr. e. 27. – Kr. u. 284.); Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2016. 155 oldal

Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a római közjoggal foglalkozó, eddig szerény mennyiségű magyar nyelvű szakirodalom az utóbbi időkből ugrásszerű növekedésnek indult, nem utolsósorban Pókecz Kovács Attila tevékenységének köszönhetően. 2014-ben jelent meg *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában* címmel a köztársaság közjogát bemutató monográfia,¹ majd nem sokkal ezután, 2016-ban napvilágot látott a jelen recenzióban tárgyalt mű, amely az előzőt követő korszakkal, a principátus korával foglalkozik. Ebben a szerző már ígéretet tett a triász harmadik, befejező, a dominátus korával foglalkozó művére, amely reményeink szerint hasonló gyorsasággal követi majd az első két alkotást. Remélhetőleg ezzel teszi majd a szerző – hiánypótló jelleggel – teljessé a római közjog több mint ezeréves fejlődésének bemutatását. Ezen sorozat második részét tarthatjuk tehát most kezünkben, amely a császárság első korszakának, az úgynevezett principátusnak a közel háromszáz éves fejlődéséről szól. A szerző korábbi munkamódszerét folytatva elsősorban az intézményrendszer bemutatására helyezi a hangsúlyt.

Szerkezetileg két nagy részben tárgyalja a vizsgált korszakot: először a történeti fejlődést mutatja be, ezután tér át az intézményrendszer vázolására. Bár ez a technika mindenképpen helyes és dicsérendő, mivel – ahogy arra a szerző is helyesen rámutat –

a történelmi fejlődés ismerete nélkül az intézményrendszer, illetve annak változása, ideértve annak időnkénti zsákutcáit és vargabetűit is, nem érthető meg. Ugyanakkor ez azzal a következménnyel is jár, hogy számos ponton a szerző önmagát ismételni kényszerül, ami kézikönyvként való használat esetén nem zavaró, azonban a munkát egyben olvasva mégis az lehet, mivel az odafigyelő olvasó az új ismeretek helyett a már korábban olvasottakat látja újra, néha szó szerinti hosszabb ismétlésben (például a 40. oldal a 108–109-en ismétlődik).

A szerző a fejlődés egyik és legfőbb motorjának a mindenkor *princeps* személyét tartja, ami egyben megmagyarázza és érthetővé teszi a rendszerben bekövetkező időnkénti változásokat. Természetesen erre csak azon uralkodóknak volt reális lehetőségük, akik huzamosabb ideig töltötték be a hatalmi pozíciót. Az uralkodók személyisége és tetteik azonban különböző megítélés alá estek mind a kortársak, de még inkább az utókor szemében, ennek köszönhető, hogy a történetírás megkülönböztetett „jó” (például Augustus, Hadrianus, Antoninus Pius) és „rossz” (például Nero, Claudius, Domitianus) császárokat.

A szerző kiemeli, hogy a principátus államszervezete, bár annak kialakítása egyértelműen az alapító Augustus (Octavianus) nevéhez fűződik, az ő uralkodási idejének végéig mégsem nyerte el végleges formáját, s hogy az eleve nem egységes koncepció alapján, hanem lassan, évtizedek, sőt évszázadok alatt fejlődött ki, illetve fejlődött tovább. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a fejlődés alapvetően

¹ Lásd Bajánházy István: A római közjog újrafelfedezése Magyarországon?! Recenzió: Pókecz Kovács Attila: A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában; Dialóg Campus

Kiadó, Budapest–Pécs, 2014, 142 oldal (irodalomjegyzékkel 162 oldal) című monográfiájáról. Aetas, 30 évf. (2015) 3. sz. 217–221.

szokásjogi úton következett be, új intézmények jelentek meg és épültek be véglegesen a rendszerbe, míg mások nem gyökeresedtek meg, vagy később kikoptak abból. Ezzel teljes mértékben egyetérthetünk, hangsúlyozni szükséges azonban, hogy a szokásjogi jogfejlődésnek korábban is komoly szerepe volt a római jog fejlődésében. A magánjogban a jogászok között közismert a jogszolgáltató magisztrátus, a *praetor* jogfejlesztő tevékenysége, amely évről évre szűrte a különböző jogi megoldásokat, és csak a legjobbak éltek túl ezt a lassú érlelési folyamatot. Ugyanakkor az már a jogászok között sem annyira közismert, hogy a közzogban a köztársasági állam is hasonló szokásjogi úton fejlődött ki, mivel teljes szervezete Kr. e. 510-től csak Kr. e. 287-re alakult ki, de még az után is találkozhatunk apróbb változásokkal. A principátus államszervezete tulajdonképpen ezt a jól bevált fejlődési-fejlesztési módszert követte tovább, így ebből a szempontból is követte a köztársasági hagyományokat.

A szerző rávilágít a principátus lényegére, aminek kulcskérdése az egyeduralom birtoкосának, a *princeps* hatalmának legalizálása volt. Octavianus hatalmának tényleges alapját ugyan a magánpénzén felállított hadserege képezte, mely Kr. e. 31. után az egyedüli ütőképes haderő maradt a polgárháború porondján. Erre azonban csak ideig-óráig támaszkodhatott nyíltan, ugyanis politikai ellenfelei legyőzése után a hatalmát legalizálnia kellett, vagyis a hatalmi struktúrát hozzá kellett igazítani a köztársasági államszervezethez, különben a nyílt hatalomgyakorlás könnyen Julius Caesar szomorú sorsára juttathatta volna őt is. Augustus azonban tanult az intő példából, és katonai hatalmát olyan köztársasági intézmények mögé (illetve azokat részben átformálva) rejtette el, amelyekhez nem kapcsolódott a nyílt hatalomgyakorlás képzete. A szerző jól követhetően vezeti le ennek lépéseit, és megállapítja, hogy a *princeps* hatalma három pilléren nyugodott.

Az első az *imperium proconsulare*, amely lehetővé tette nemcsak a katonai csapatokat állomásoztató provinciák, de később

mindegyik, így a már pacifikáltak feletti közvetlen irányítást is. Politikai megfontolásból ugyan ezen provinciák névlegesen a szenátus irányítása alatt maradtak, sőt a szenátussal való jó kapcsolat érdekében számos császári provinciát később is a császár által kinevezett szenátor irányított, természetesen ez utóbbi esetben is a császár érdekeinek megfelelően. Lényeges különbség volt azonban a két fajta provincia között pénzügyi téren: míg a császári provinciákból (*provinciae Caesaris*) származó bevételek a császár magánkincstárát (*fiscus*), addig a szenátusi provinciák (*provinciae populi Romani*) bevételei az államkincstárát (*aerarium*) gyarapították, a kettő pedig ekkor még nem mosódott össze.

A második pillér a köztársasági néptribunus hatalmának (*tribunicia potestas*) átvétele volt, anélkül azonban, hogy a *princeps* ezt a tisztséget ténylegesen betöltötte volna. Maga a tisztség tehát ekkorra teljesen kiürült, annak hatalmi elemeit azonban a *princeps* átvette, így egyrészt a nép védelmezőjeként léphetett fel, illetve jogszerűen akadályozhatta meg a magisztrátusok számára kedvezőtlen esetleges döntéseit. Bár ennek köztársasági előzményei jól ismertek, célszerű lett volna ezt a részt is részletesebben kidolgozni, számos történetíró munkája szolgál ugyanis ennek gyakorlati működésére vonatkozóan.

A harmadik pillér pedig – a szerző által az előbbieknél kevésbé részletesen bemutatott és jogilag nehezebben is megfogható – *auctoritas principis* volt, amely bár szintén bizonyos köztársasági hagyományokon alapult (lásd *auctoritas senatus*), ebben az értelmében már egyértelműen az új állambe rendezkedés igényei szerint került felhasználásra. Ennek alapján a *princeps* már kiemelkedett a többi (elvileg vele egyenlő vagy magasabb rangú) köztársasági magisztrátus közül, és szava, illetve döntése tekintélye alapján megfellebbezhetetlen hatalmi döntésként jelent meg. Talán érdemes lenne a későbbi kiadásokban ezt némileg bővebben tárgyalni és magyarázni.

Mindezek révén Augustus el tudta bújtatni tényleges hatalmát, így az nem sértette nyilván a rómaiak erős köztársasági érzelmeit. Volt azonban az új hatalmi berendezkedésnek egy sarkalatos problémája, ez pedig az utódlás kérdése, illetve annak megoldatlansága. A hatalom örökletessé tétele ugyanis teljesen idegen volt a római hagyományoktól, ami még a királyság idején sem érvényesült (az egyetlen példa a két Tarquinius esete, de ők sem közvetlenül egymás után kerültek trónra), a köztársasági államberendezkedés ötszáz éve alatt pedig természetesen szóba sem kerülhetett. Elvileg ugyan a *princeps* halála után a hatalom és így az új *princeps* kijelölésének joga visszaszállt volna a szenátusra, de a gyakorlatban a *princeps*ek általában már életükben maguk jelölték ki utódaikat. Azt is megfigyelhetjük, hogy a későbbiekben a hadsereg egyre gyakrabban és erőteljesebben szólt bele az utódlásba, amiben visszatükröződött a *princeps* hatalmának tényleges alapja. A principátus idején ugyan találkozhatunk uralkodói dinasztiákkal (például a Iulius-Claudiusok, a Flaviusok), de ezeknél is megfigyelhető, hogy a kiszemelt utódokat nem vérségi alapon, hanem mesterségesen, általában előbb „társként” emelték be a hatalomba, ami helyzeti előnyt biztosított számukra a későbbi utódlásban.

A szerző részletesen kitér a *senatus* megváltozott szerepére is. A polgárháborúk során megfogyatkozott politikai elit ezen a területen keresztül kapcsolódott az új hatalomhoz, a hatalom gyakorlásában ezen keresztül vett részt. E körben központi kérdés volt, hogy ki határozza meg a szenátusi tagságot (*lectio senatus*). Ez a feladat a köztársaság éveiben a cenzorok hatáskörébe tartozott, a principátus idején – anélkül, hogy a cenzori tisztséget formálisan megszüntették volna – ezt a feladatot a mindenkori *princeps* ragadta magához. Ezzel elérte, hogy a politikai elit összetételét bármikor megváltoztathatta, és a nemkívánatos politikusokat onnan jogszerűen eltávolíthatta.

A köztársaság három pillére közül a népgyűlés(ek) volt(ak) az egyetlen olyan hatalmi

tényező, mely(ek) a principátus alatt teljesen eltűnt(ek) az államszervezetből. Ennek oka egyrészt a határozatképes népgyűlés összehívásának technikai nehézsége, amit a *princeps*ek jó érzékkel kihasználtak, és – ismét anélkül, hogy formálisan ezt az intézményt is eltörölték volna – hagyták egyszerűen kikopni a gyakorlatból, így a népgyűlés szerepét a szenátus, a törvények szerepét pedig a szenátusi határozat (*senatus consultum*) vette át.

Természetesen az új rendszer nem működött volna csupán a régi intézmények átférférfálásával, számos új intézmény kialakítására is sor került (például a császári megbízottak, akik a császári provinciákban a császárt személyesen képviselték), amelyeket a szerző körültekintően mutat be. Talán a későbbiekben kiegészíthető ez a rész a megbízottak és a császár közötti levelezéssel, melyek dokumentumai jogi forrásokban is megőrződtek, és jól mutatják, hogy a megbízottak sokszor nemcsak az ügynevezett „kényes kérdésekben” (például a keresztényekkel szembeni bánásmód), de egyszerű ügyekben is kikérték a császár véleményét. Ez persze magyarázható függő helyzetükkel is, de érdekes, hogy ebben is a köztársasági gyakorlat köszön vissza, amikor egyes bizonytalan magisztrátusok a szenátushoz fordultak tanácsért.

Az államszervezet változásai bemutatásán túl érdekes az új megoldások között az ügynevezett *alimentatio* intézményének tárgyalása, amely az állami bevételek egy részének elkülönítésével a szegény sorsú gyermekek élelmezésének támogatását biztosította. Ennek keretében – önkéntes alapon – a részt vevő városok állami kölcsönhöz juthattak, amit a kölcsön felvételében részt vevő földbirtokosok földjei mint jelzáloggal terhelte vagyont biztosítottak. A kamatot és az esetleges magánforrásból származó pénzeket viszont szociális célra fordították. Ez, valamint a már korábban ismert, a köztársasági kedvezményes gabonaellátás továbbfejlesztése, az ingyenes gabona, illetve olívaolaj biztosítása a városi szegény rétegek létbiztonságát szolgálta, ami

korát messze megelőző, rendkívül modern gyakorlat volt abban az időben.

Érdekes, bár dogmatikailag vitatható és átgondolásra érdemes a szerző által a magánjogból kifejlődőként bemutatott pénzügyi és katonai jog kialakulásának kérdése. (96–97. old.) A pénzügyi jog területén a császár magánkincstárára (*fiscus*) a magánjog vonatkozott, így az erre vonatkozó szabályok elfogadhatók magánjogiaknak, bár a *fiscus* és az *aerarium* későbbi összeolvadása felveti a közjogi jellegét vagy közjogi hatást. A katonai jog azonban már problematikusabb, mivel annak ellenére, hogy a *princeps* hatalmának alapja eredetileg annak magánhadserege volt, amit felfoghatunk magánjogi jogviszonyként, a katonai jogot mint speciális jogterületet nem tekinthetjük magánjogba tartozónak. A katona ugyanis egyértelműen alárendeltségben állt a katonai hierarchiában felette állóval, végső soron tehát a császárral, akinek fegyelmezési jogköre is volt felette. Magánjogi pert indítani tehát akár még a zsold követelésére is nyilvánvalóan kizárt volt. A katonákra vonatkozó, az általánostól eltérő számos szabályozás is azt mutatja, hogy e rétegre az élet számos területén privilegizált szabályozás vonatkozott. Ez persze hatott a katonák magánjogaira is (például a katonai végrendeletekre), de ettől a katonákra vonatkozó joganyag még közjogi jellegű maradt.

Dogmatikailag szintén átgondolásra javasolt a *ius Italicum* problematikája. A szerző szerint ez az Itáliában lakó latinok jogállását jelentette, ennek azonban ellentmond a római polgárjog kiterjesztése Itáliára a köztársaság végén. Az úgynevezett szövetséges háború során/eredményeként először a Kr. e. 90-ben meghozott *lex Iulia (lex Iulia de civitate latinis /et sociis/ danda)* adta meg a hűséges szövetséges városok lakóinak a római polgárjogot, amelyet aztán Kr. e. 87/84-re lényegében egész Itáliára kiterjesztettek, sőt Kr. e. 49-ben (*lex Roscia de Gallia cisalpina*) még az eredetileg Itália részét nem képező, a Pó folyón túli területekre (*Transpadania*) is. Ez utóbbival lényegében egyidejűleg került sor Itáliában Iulius Caesar nevéhez fűződve az addigi – az

eltérő módon való keletkezést követő – sokszínű önkormányzati rendszer gyökeres átalakítására és egységesítésére, azaz „Itália municipálására”, vagyis az egységes helyi önkormányzati igazgatás kialakítására. Ekkor tűntek el a jogi különbségek a kolóniák (akár római, akár latin joggal alapított városok) és a municipiumok (idegen szerződéssel Rómához kötött városok) között, és most már egységesen municipium (önkormányzat) névvel jelölhetjük a városi közösségeket. Ezek alapján tehát Itáliában a principátus kezdetétől – néhány kivételtől eltekintve – latin jogúakat már nem, hanem csak római polgárokat találunk. Ekkor a *ius Italicum* tehát már csak az Itálián kívüli területeken értelmezhető, ami az egyes ottani városi közösségek privilegizált helyzetét öntötte jogi formába. Ilyen jogokat már a köztársaság idején is adományoztak (például Kr. e. 170-ben *Carteia* számára elsőként Itálián kívül, majd *Aquilea* részére Kr. e. 183-ban), mely folyamat a principátus idején tovább folytatódott, sőt a provinciái – elsősorban hispán – származású császárok maguk is előszeretettel alkalmazták. Ez a kategória egyébként egészen Kr. u. 212-ig fennmaradt, amikor a *Constitutio Antoniniana* a római polgárjog kiterjesztésével megszüntette ezeket a különleges jogállásokat.

Végezetül meg kell említeni, hogy a szerző munkája a tárgyalat mintegy háromszáz év, illetve az ebből a korszakból származó forrásanyag relatív bősége ellenére viszonylag szerény terjedelmű. Ezért mindenképp javasolhatjuk a szerzőnek, hogy a reményeink szerinti további kiadásoknál több, elsősorban jogi forrással (például a hivatkozott levelezésekből vett szemelvényekkel) bővítse az átadandó információt. Mindez természetesen nem gyengíti azt az általános megállapítást, hogy a mű mindenképp értékes, új, a hazai római jogi irodalomban hiánypótló munka, ezért minden e korszak iránt érdeklődőnek – és nem csak jogászoknak – szívből ajánlható.

BAJÁNHÁZY ISTVÁN